

Polskie Towarzystwo Oto - Rinolaryngologiczne – geneza, powstanie, założyciele

The Polish Oto-Rhinolaryngological Society – the genesis, origin and founders

Andrzej Kierzek¹, Zbigniew Szlenk¹, Kazimierz Niemczyk^{2,1}, Jacek Składzień^{3,1}, Antoni Bruzgielewicz^{2,1}

¹Sekcja Historyczna Polskiego Towarzystwa Otolaryngologów – Chirurgów Głowy i Szyi Przewodniczący Sekcji: prof. dr hab. n. med. Andrzej Kierzek

²Katedra i Klinika Otolaryngologii Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego Kierownik: prof. dr hab. n. med. Kazimierz Niemczyk

³Katedra i Klinika Otolaryngologii Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego Kierownik: prof. dr hab. n. med. Jacek Składzień

Article history: Received: 15.03.2016 Accepted: 15.04.2016 Published: 15.06.2016

W XIX i XX wieku następował niezwykle dynamiczny rozwój dyscyplin – tak podstawowych, jak i klinicznych – w tym i otorynolaryngologii (orl). Otologia, rynologia i laryngologia wyodrębnić się zaczęły ze swych pni macierzystych, którymi były choroby wewnętrzne i chirurgia, ale także i w mniejszym stopniu nauki pomocnicze, takie jak anatomia opisowa, bakteriologia, nowoczesna chemia etc. Rozwój tej nowej dyscypliny wyznaczała specyfika patologii i powstające urządzenia techniczne.

Polska podzielona między trzech zaborców znajdowała się w różnym położeniu. Szczególnie ciężkie warunki polityczne panowały w zaborze pruskim i rosyjskim, a społeczne – w rosyjskim i austro-węgierskim. Rozwój nauki o chorobach uszu, nosa, gardła i krtani był nierównomierny w trzech zaborach. Stosunkowo najlepiej ta gałąź medycyny rozwijała się w zaborze austriackim, gdzie istniały dwa czynne uniwersytety – krakowski i lwowski – posiadające katedry laryngologii i docentury otiatrii. W zaborze rosyjskim tylko w Warszawie istniały szpitale, w których zajmowano się, m. in. nauczaniem laryngologii i otiatrii oraz diagnozowaniem i leczeniem chorych na uszy, nos, gardło i krtani. W Wielkopolsce, nie posiadającej uniwersytetu, leczenie chorych otolaryngologicznych odbywało się w nielicznych gabinetach prywatnych¹. Obywatele zaboru pruskiego relatywnie często korzystali z usług w pruskim Wrocławiu.

Studia uniwersyteckie na uczelniach medycznych stały się niewystarczające do wykonywania zawodu. Zaistniała zatem potrzeba doskonalenia podyplomowego lekarzy. Toczyło się ono dwoma nurtami: społecznym i instytucjonalnym. Nurt społeczny – w postaci działalności lekarskich towarzystw – kształtował się od początku XIX wieku, natomiast instytucjonalny – w postaci kursów – od początków następnego stulecia. Oba te nurty zależały od postępu nauk medycznych, ale także od liczebności grupy zawodowej lekarzy². Ponieważ w XIX stuleciu brak polskiej państwowości nie pozwalał na rozwój instytucjonalnych form kształcenia podyplomowego lekarzy, dlatego ta rola przypadała ruchowi towarzystw medycznych. Towarzystwa lekarskie w ciemnych czasach zaborów, opierające materialną podstawę o składki członkowskie oraz ofiarodawców, były placówkami dokształcającymi lekarzy, odgrywały zarazem rolę związków zawodowych i samorządów³.

¹A. Kierzek: Rozwój warszawskiej myśli otolaryngologicznej w XIX wieku. Wrocław, 1997, 9.

²K. Brożek: Polskie stowarzyszenia lekarskie 1805–1951. Warszawa 2005, 15; A. Kordek: Początki podyplomowego dokształcania lekarzy na ziemiach polskich w okresie zaborów. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. 1997; t. LXIII, z. 3, 219 et passim.

³B. Suchodolski: Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce. Warszawa, 1951, 37.

⁴D. Krysa-Leszczyńska: Wileńskie Towarzystwo Lekarskie w świetle sprawozdań z posiedzeń naukowych w latach 1925–1939 (w 150 rocznicę śmierci J. Śniadeckiego) (w:) Rola towarzystw naukowych w rozwoju medycyny i farmacji w Polsce. Warszawa, 1988, 126 et passim.

Pierwszym polskim towarzystwem lekarskim było Wileńskie Towarzystwo Lekarskie, którego prezesem został Jędrzej Śniadecki (1768–1838), wybitny uczony polskiego oświecenia. Znamienne były jego słowa wygłoszone na posiedzeniu założycielskim Towarzystwa: „Tak tedy wzajemne pomaganie sobie w leczeniu chorób ważniejszych, dokładne uważanie i opisanie zdarzających się rzadkich lub godnych uwagi przypadków, będąc najpierwszym, owszem jedynym celem zgromadzenia naszego”⁴.

Terenem wymiany myśli naukowej, także z dziedziny chorób wchodzących w zakres otolaryngologii były posiedzenia naukowe towarzystw lekarskich w trzech zaborach. Przedstawiano tam prace oparte na własnych klinicznych obserwacjach, konfrontowano je ze spostrzeżeniami z ośrodków zagranicznych, szczególnie austriackich, niemieckich i francuskich, oraz z zagraniczną literaturą medyczną.

Rolę ogólnonarodowego forum, na którym spotykać się mogli lekarze trzech zaborów, stanowiły zjazdy lekarzy. W najbardziej tolerancyjnym zaborze austriackim już w 1869 roku spotkało się 263 lekarzy trzech zaborów na pierwszym Zjeździe Lekarzy Przyrodników Polskich⁵. Dla ścisłości historycznej podać trzeba, że Sekcja Laryngo-Otiatryczna powołana została dopiero w czasie obrad XI Zjazdu w Krakowie w 1911 roku; wtedy to przedstawiono doniosły problem twardzieli⁶.

Niezwykle pomocne okazały się „Zasady obowiązków i praw lekarzy”, przyjęte przez Towarzystwo Lekarskie Warszawskie⁷ w kwietniu 1884 roku. Artykuł 80. tego aktu brzmiał: „Lekarz nie powinien nigdy ustawać w dalszym kształceniu się i doskonaleniu w swoim zawodzie, wciąż śledząc i przyswajając sobie, o ile to jest możebnym postępy nauki i sztuki lekarskiej”, natomiast art. 86 jasno precyzował: „Obowiązkiem lekarzy jest staranie się o zakładanie towarzystw lekarskich, przystępowanie do istniejących i staranie się o możliwy rozwój takowych”⁸.

Wzrost zainteresowania klinicznymi dziedzinami medycyny doprowadził do powstania specjalistycznych sekcji przy istniejących ogólnych towarzystwach naukowych. W 1889 roku powstała **Sekcja Laryngologiczna Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego**. Założona przez Teodora Herynga (1847–1925)⁹ – prymariusza Oddziału Rynolaryngologicznego w Szpitalu św. Rocha w Warszawie, wychowawcę wielu wybitnych laryngologów, twórcę oryginalnej metody łyżeczowania gruzlicy krtani, pomysłodawcę wielu instrumentów i aparatów laryngologicznych, autora wielu publikacji i książek, z których najbardziej cenne było dzieło „Metody badania oraz miejscowego leczenia chorób krtani” (Warszawa, 1905) – bez wątpienia była pierwszym stowarzyszeniem laryngologów na ziemiach polskich. Teodor Heryng został uhonorowany przez Uniwersytet Warszawski w 1922 roku tytułem profesora honorowego laryngologii.

W 1900 r. zorganizowali się ginekolodzy, w 1906 r. – chirurdzy, w 1914 r. – radiolodzy. Jan Sędziak (1861–1932), otolaryngolog znany przede wszystkim w medycznym świecie anglosaskim, autor wielu publikacji, m.in. książek „Choroby nosa, jego zatok oraz jamy noso-gardzielowej” (Warszawa, 1897) oraz „Choroby jamy ustnej, gardzieli i przełyku” (Warszawa, 1900), członek wielu towarzystw naukowych na obu półkulach, pisał, że posiedzenia tej sekcji miały – oprócz naukowego – jeszcze inne, nie mniej ważne, moralne znaczenie, jednocząc specjalistów różnych obozów czasem do siebie niechętnie usposobionych¹⁰.

Szczególnie aktywnymi członkami tej sekcji, oprócz Herynga, byli:

- Ludwik Guranowski (1853–1926), o którym będzie mowa niżej,
- Teodor Heiman (1848–1917) – ordynator pierwszego w Warszawie oddziału otiatryczno-laryngologicznego w Szpitalu Ujazdowskim, autor dzieł „Choroby narządu słuchowego” (Warszawa, 1902) oraz „Krótki rys historii otiatryi” (Warszawa, 1912) pierwszego i dotychczas jedynego podręcznika historii chorób uszu,
- Leopold Lubliner (1863–1937), prymariusz pierwszego w Warszawie oddziału otorynolaryngologicznego¹¹,

⁵ Z zaboru pruskiego i rosyjskiego było niespełna 50 uczestników

⁶ Sekcja laryngo-otiatryczna XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie. Lwowski Tygodnik Lekarski. 1911; nr 31, 438.

⁷ Założone w 1820 r. pod przewodnictwem Augusta Ferdynanda Wolffa (1786–1846), pierwszego prezesa.

⁸ A. Tulczyński: Polskie lekarskie kodeksy deontologiczne. Warszawa, 1975, 94.

⁹ A. Kierzek: Teodor Heryng (1847–1925) – pionier polskiej laryngologii w oczach współczesnego świata lekarskiego. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. 1988; t. LI, nr 1, 25 et passim.

¹⁰ J. Sędziak: O postępkach w laryngologii, rynologii i otologii w ostatnim roku. Nowiny Lekarskie. 1901, t. XIII, nr 3, 69; L. Dydyński: Zarys stuletnich dziejów Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. Medycyna. 1938; nr 20, 756.

¹¹ Oddział Herynga nie zajmował się chorobami uszu.

- Alfred M. Sokołowski (1849–1924)¹², ordynator oddziału chorób wewnętrznych w Szpitalu św. Ducha, autor dzieła „Wykłady kliniczne chorób dróg oddechowych” (Warszawa 1903–1906) wykonujący tzw. „małą chirurgię” szczególnie u chorych na gruźlicę szczególnie w zakresie nosa, gardła i krtani,
- a także: Karol Benni, (1843–1916), Zdzisław Dmochowski (1864–1924), Zdzisław Dobrowolski (1865–1942), Feliks Erbrich (1874–1938), Maurycy Hertz (1872–1931), Samuel Meyerson (1851–1939), Edmund Modrzejewski (1849–1893), Władysław Ołtuszewski (1853–1922), Zygmunt Srebrny (1860–1941), Jan Szmurło (1867–1952), Witold Szumlański (1860–1937), Bronisław Taczanowski (1840–1912), Władysław Wróblewski (1860–1906).

Sekcja laryngologiczna działała kilka lat. Pod koniec ostatniej dekady XIX stulecia wznowiła działalność dzięki staraniom Sokołowskiego. O jej działalności brak jest pełniejszych wiadomości¹³. Prezesami sekcji oprócz Herynga zostali także Lubliner i Guranowski¹⁴.

Od połowy lat 90. XIX wieku szerzej zaczęto zajmować się sprawą specjalizacji lekarskich, bowiem zdawano sobie sprawę z konieczności specjalizowania się. Nie było jednak żadnych programów oraz czasu trwania nauki, nie przewidywano także żadnych specjalizacyjnych egzaminów. „Medicus” w artykule „Specjalności w Warszawie” informował, że najwięcej spotkać można było „specjalistów”, którzy sami na szyldach i różnorakich ogłoszeniach wypisywali swoje „kwalifikacje”. Czy było to nadmierne nadużywanie zaufania społeczeństwa? Chyba nie, bowiem takie były wówczas warunki oraz zwyczaje¹⁵. Stanisław Kopczyński (1873–1933) uważał, że wyjazdy młodych lekarzy do ośrodków zagranicznych, szczególnie Wiednia i Berlina i tam „wtłaczanie gwałtowne w umysły słuchaczy w ciągu czterech tygodni ostatnich wyników nauki lekarskiej zakrawa(ło) na fabrykowanie specjalistów”. Słusznie sądził, że adept medycyny pod okiem uzdolnionych i chętnych do edukowania polskich ordynatorów szpitalnych oraz wykwalifikowanych specjalistów w ambulatoriach mógł znacznie więcej skorzystać niż na jakimś „feriencours zagranicznym”¹⁶.

W 1908 roku wyodrębniona została przez Antoniego Jurasza sen. **Sekcja Oto-laryngologiczna przy Towarzystwie Lekarskim Lwowskim**, a w trzy lata później utworzone zostało we Lwowie **Polskie Towarzystwo Otolaryngologiczne**¹⁷ z Juraszem jako przewodniczącym¹⁸.

Antoni Jurasz sen. Zb. GBL.

Antoni Jurasz był profesorem laryngologii na uniwersytecie w Heidelbergu, gdzie pracował przez 28 lat. W 1908 roku przeniósł się do Lwowa. Kierował tam kliniką laryngologiczną, a następnie został rektorem Uniwersytetu Jana Kazimierza. W 1920 roku przeniósł się do Poznania i wykładał na założonym tam uniwersytecie. Był dobrym praktykiem i dydaktykiem¹⁹.

Jak podawał Sędziak, w 1908 roku istniało na świecie 46 towarzystw specjalistycznych otolaryngologicznych, z tego 15 w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, 8 – w Niemczech i 2 na ziemiach polskich²⁰.

¹² Sokołowski, pionier polskiej ftyzjatrii i laryngologii, co udowodniono w publikacji A. Kierzek: Alfred Marcin Sokołowski (1849–1924) – wybitny ftyzjatra, ale czy także i wybitny laryngolog? Czy należy wprowadzić erratę do podręczników historii medycyny? *Otolaryngologia Polska*. 1993; t. XLVII, nr 4, 383–388.

¹³ Poza tym, że w 1911 r. odbyła ona 10 posiedzeń.

¹⁴ Z. Szlenk: *Polskie Towarzystwo Otolaryngologiczne 1921–1970*. Dysertacja doktorska (maszynopis). AM tódź 1973; 7 et passim.

¹⁵ *Medicus: Specjalności w Warszawie*. *Kronika Lekarska*. 1895; XVI, nr 11, 579–581

¹⁶ Kopczyński: W sprawie kursów praktycznych dla lekarzy. *Krytyka Lekarska*, 1899; t. III, nr 8, 250–252.

¹⁷ Użycie przymiotnika określającego narodowość w nazwie zrzeszenia miało głęboki sens polityczny i było nie tylko świadectwem patriotyzmu jego założycieli, ale również szczególnych warunków politycznych w byłym zaborze austriackim. Cyt. za: Z. Szlenk: *Polskie...*; op.cit. 5, 7;

¹⁸ J. Barciński: *Zarys historii otolaryngologii polskiej w okresie 1918–1939*. Gdańsk, a., maszynopis, 31; Z. Szlenk: *Polskie Towarzystwo op. cit.* 5, 7; *Wiadomości bieżące*. *Lwowski Tygodnik Lekarski*. 1913; t. VIII, nr 14, 266; B. Latkowski, E. Olszewski, Z. Szlenk: *Dwa wieki otolaryngologii polskiej – kronika wydarzeń*. *Otolaryngologia Polska*. 2004; LVIII, nr 1–3, 11; A. Pruszewicz, A. Sekula: *Prof. Dr Antoni Jurasz sen. – a cofounder of laryngology and precursor of clinical phoniatrics*. *Folia Phoniatica*. 1985; t. XXXVII, nr 5–6, 305–306.

¹⁹ S. Zabłocki: *Słownik biograficzny otolaryngologów polskich XIX i XX wieku*. Warszawa, 2012; 275 et passim.

²⁰ J. Sędziak: *Rozwój laryngologii i rynologii u poszczególnych narodowości*. *Medycyna i Kronika Lekarska*. 1908; t. XLVII, nr 16, 380.

Do 1908 roku polscy lekarze w trzech zaborach zajmujący się chorobami uszu, nosa, gardła, krtani i pogranicza ogłosili 1113 prac, wobec 11072 prac z Ameryki Północnej, 7352 – z Niemiec, 943 – z Rosji i 686 – ze Skandynawii. Szczególnie cenne z punktu widzenia historiograficznego były prace Sędziaka informujące o stanie i postępach w otolaryngologii na ziemiach polskich i za granicą²¹. Otolaryngolodzy ziem polskich, śledząc rozwój światowej otorynolaryngologii, przynosili na polski grunt większość znanych w świecie metod, a publikując prace za granicą, zapoznawali tamtejszych lekarzy z polskimi osiągnięciami. Dokładna analiza naukowych publikacji świadczy o krytycznym stanowisku polskich laryngologów względem niektórych trendów otolaryngologii światowej. Zdaniem Sędziaka, na przełomie XIX i XX wieku otorynolaryngologia polska stała na stosunkowo wysokim poziomie. Oprócz **Przemysława Pieniżka i Teodora Herynga**, szeroko znane były w świecie znane nazwiska **Antoniego Jurasza sen., Alfreda M. Sokołowskiego, Teodora Heimana**. Określa się ich jako pionierów polskiej otorynolaryngologii.

W 1912 roku ukonstytuowało się **Warszawskie Towarzystwo Otolaryngologiczne**. Na posiedzeniu Warszawskiej Komisji Gubernialnej ds. związków i stowarzyszeń doszło do ustawowego jego zatwierdzenia. Miało ono działać niezależnie od Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego i istniejącej przy niej Sekcji Laryngologicznej. Prezesem Warszawskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego został Ludwik Guranowski, potem Zygmunt Srebrny, a godność członka honorowego piastował Teodor Heryng²².

W 1912 roku w Warszawie praktykowało 944 lekarzy, w tym 65 specjalistów chorób uszu, nosa, gardła i krtani, co stanowiło ok. 6,8% wszystkich medyków. Jednocześnie w tym czasie praktykowało 149 ginekologów i położników (ok.15,8%), 33 okulistów (ok.3,5%)²³. Specjalizacja z otolaryngologii dla niektórych nie wydawała się być wymagającą zbyt wielkich studiów. Z takim poglądem walczył Sędziak, twierdząc, że prawdziwy specjalista musi być wykształcony pod dobrym kierunkiem i kosztem znacznego nakładu pracy. Jakże to stanowisko aktualne jest i w czasach obecnych. Lekarze nie mający predyspozycji chirurgicznych, powinni szukać swojego miejsca w specjalizacjach niezabiegowych.

Rozpatrując rozwój otorynolaryngologii w Warszawie nie można zapomnieć o chirurgach owego okresu. W tym czasie laryngolodzy zajmowali się bowiem tylko tzw. „małą laryngologią”, większe zabiegi pozostawiając chirurgom. A osiągnięcia chirurgów zajmujących się naszą specjalnością były wtedy znaczne²⁴. Szczególną wartość przedstawiały dokonania Franciszka Jawdyńskiego (1851–1896). Znalazł się on w nielicznym gronie chirurgów, którzy zapoczątkowali nie tylko w Europie, ale także na świecie nowatorskie operacyjne leczenie gardła i krtani. Pierwsza zakończona sukcesem radykalna operacja węzłów chłonnych szyi, jaką wykonał w 1886 roku, nie była jedynym sukcesem tego niezwykłego diagnosty i znakomicie wykształconego i pomysłowego chirurga²⁵. Julian Kosiński był pierwszym polskim chirurgiem, który dokonał całkowitego wycięcia krtani z powodu raka w 3,5 roku po Theodorze Bilrocie. Innymi chirurgami śmiało wkraczającymi w dziedzinę otorynolaryngologii byli: Polikarp Girsztowt, Władysław Matlakowski, Władysław Krajewski, Władysław Orłowski i inni²⁶.

W XIX wieku istniała „korespondencyjna rywalizacja” między chirurgami Krakowa i Warszawy odnośnie operacyjnego leczenia raka krtani. Zagadnienie to obrazuje m. in. naukowe opracowanie Jana Sędziaka „Die bösartigen Geschwülste des Kehlkopfes”, wydane w Wiesbaden w 1897 roku. Taka rywalizacja wyszła chorym na dobre, bowiem w okresie międzywojennym Szmurło badał i opisywał wyleczonych operowanych jeszcze przez Jawdyńskiego czy Krajewskiego, podobnie w Krakowie Jan Miodoński obserwował w II Rzeczypospolitej pacjentów operowanych przez Obalińskiego czy Pieniżka jeszcze w XIX

²¹ J. Sędziak: O stanie laryngologii, rynologii i otiatryi w Polsce w wieku XIX-ym. Nowiny Lekarskie. 1906; t. XVIII, z. 3, 152.

²² A. Kierzek: Sekcja Laryngologiczna Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego – pierwsza organizacja polskich laryngologów oraz jej działacze. W 100-lecie powstania. Otolaryngologia Polska. 1989; t. XLIII, supl., 26-29.

²³ J. Sędziak: O postępach w laryngologii, rynologii i otiatryi w ostatnim roku. Nowiny Lekarskie. 1900; r. XII, nr 6, 201.

²⁴ Dokonania chirurgów warszawskich pierwszy autor niniejszej publikacji ma zamiar przedstawić w książce „Rola chirurgów warszawskich w rozwoju polskiej otorynolaryngologii”.

²⁵ F. Jawdyński: Przypadek raka pierwotnego szyi, tz. raka skrzelowego Volkmana. Gazeta Lekarska. 1888; r. II, t. VII, nr 25, 530–537; G.W. Crile: Excision of cancer of the head and neck with special reference to the plan of dissection based on operation. Journal of American Medical Association. 1906; t. XLVII, 1780 et passim; S. Bień: Historia operacji radykalnej węzłów chłonnych szyi w 100-lecie publikacji George'a Crile'a. Otolaryngologia Polska. 2006; t. LX, nr 1, 58; A. Ferlito, J.T. Johnson, A. Rinaldo, L.W. Prat, J.J. Fagan, N. Weir: European surgeons were the first to perform neck dissection. Laryngoscope. 2007; t. CXVII, 797–802; S. Bień, A. Kierzek, A. Wojnar: Osiągnięcia Franciszka Jawdyńskiego (1851–1896) na polu chirurgii nosa, gardła i krtani. Otolaryngologia. Przegląd Kliniczny. 2012; t. XI, nr 3, 95–100.

²⁶ A. Kierzek: Otolaryngologia (w:) W. Noszczyk (red. nauk.): Dzieje medycyny w Polsce. T. 1. Od czasów najdawniejszych do roku 1914. Warszawa 2015, 378 et passim.

wieku. Więc stwierdzali oni ponad 5-letnie przeżycie u operowanych pacjentów!²⁷.

Analiza licznych sprawozdań z posiedzeń otolaryngologicznych zamieszczanych w licznych czasopismach medycznych trzech zaborów, pozwala na stwierdzenie, że poziom merytoryczny posiedzeń był na ogół wysoki i uwzględniał najnowsze osiągnięcia europejskiej otorynolaryngologii. Ciekawe dyskusje, w których przodowali lekarze mający bezpośredni kontakt z zagranicą oraz z zagranicznymi czasopismami otorynolaryngologicznymi miały także aspekt dydaktyczny – prowadziły do doszkalania mniej zaawansowanych w otolaryngologii kolegów.

Otorynolaryngolodzy polscy tego okresu brali udział w licznych zjazdach i kongresach lekarskich za granicą, niejednokrotnie przewodniczyli tym gremiom, byli ich honorowymi prezesami, wygłaszali referaty, zaznajamiając lekarzy zagranicznych z osiągnięciami medyków na ziemiach polskich. Te zjazdy i kongresy były forum wygłaszania poglądów, stanowiąc bodziec do dalszej pracy. Zamknięci na co dzień granicami rozbiorów, w toku merytorycznych dyskusji wychodzili ze swoimi poglądami na zewnątrz, pokazywali się Europie i światu.

Sędziak, zgodnie z Solis Cohenem, uważał, że do laryngologii powinna być przyłączona chirurgia szyi. Było to myślenie perspektywiczne. W kilkadziesiąt lat później Polskie Towarzystwo Otolaryngologiczne zmieniło nazwę na Polskie Towarzystwo Otolaryngologów – Chirurgów Głowy i Szyi. Zmienił się bowiem profil laryngologii. Choroby zakaźne, których powikłania stanowiły w przeważającej części przedmiot diagnostycznych i terapeutycznych zainteresowań pierwszych otolaryngologów, należały do przeszłości. Stany zapalne organów zmieniły swój charakter, pojawiły się liczne deformacje w obrębie głowy i szyi, które wymagały innego leczenia, zwłaszcza rekonstrukcyjnego. Wyłoniła się zatem z otorynolaryngologii – chirurgii rekonstrukcyjna głowy i szyi²⁸.

Odzyskanie niepodległości w 1918 roku, po 123 latach rozbiorowej niewoli, dawało perspektywę powstania organizacji polskich otorynolaryngologów, które objęłyby swoim działaniem cały kraj. Od tego czasu, w miarę budowy państwowości polskiej towarzystwa specjalistyczne stawały się ogólnopolskimi z oddziałami regionalnymi²⁹.

22 grudnia 1921 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej zatwierdziło statut **Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego**³⁰.

²⁷ J. Składzień: relacja z 29 kwietnia 2016 r.

²⁸ Z. Szlenk, E. Olszewski: Kartki z historii otorynlogologii polskiej. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. 1989; t. LII, nr 1–2, 309 i 315.

²⁹ K. Brożek: Polskie stowarzyszenia lekarskie 1805–1951. Warszawa, 2005, 14.

³⁰ A. Kierzek: Rozwój warszawskiej myśli...op.cit., s. 6

W numerze pierwszym „Dziennika Urzędowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych” z 31 stycznia 1922 roku zarejestrowano pod pozycją 31: „Na zasadzie postanowienia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 22 grudnia 1921 r. Nr B S 1826/21 wciągnięto do rejestru stowarzyszeń i związków pod Nr 605 stowarzyszenie pod nazwą „Polskie Towarzystwo Otorinolaryngologiczne” w Warszawie Szpital Św. Ducha”³¹.

W 1921 roku istniały następujące uniwersyteckie ośrodki otorynolaryngologii: katedra i klinika otolaryngologiczna w Krakowie z Franciszkiem Nowotnym – otiatrą i Aleksandrem Bauowiczem – laryngologiem; katedra otolaryngologii we Lwowie z Teofilem Zalewskim; katedra i klinika otolaryngologiczna w Warszawie z Feliksem Erbrichem, a także katedra laryngologiczna i otiatryczna w Poznaniu z Antonim Juraszem sen. Brak klinik w Poznaniu i Lwowie oraz brak katedry i kliniki w Wilnie świadczyły aż nadto wyraźnie, że baza, na której miało rozwijać się nowe specjalistyczne towarzystwo była uboga³².

Celem nowopowstałego Towarzystwa – którego członkiem mógł być lekarz-Polak (posiadający polskie obywatelstwo), pracujący naukowo lub praktycznie w otolaryngologii lub w dziedzinach pokrewnych – był rozwój i postęp wiedzy lekarskiej w zakresie chorób uszu, krtani i nosa oraz dziedzin pokrewnych. Cel ten miał być zrealizowany poprzez: odbywanie posiedzeń naukowych, utrzymywanie czytelnicy i stałej biblioteki, tworzenie muzeum, wydawanie pisma, popieranie prac naukowych drogą konkursów. Fundusze Towarzystwa powstawać miały ze składek członkowskich, darów i z dochodów wydawnictwa. Władzami Towarzystwa miały być zarząd oraz walne zebranie, które przyjmowało sprawozdania trwającego jeden rok zarządu. Walne zebranie wybierało nowy zarząd, komisję rewizyjną, zespół redakcyjny, ustalało tematykę i termin zjazdów naukowych, przyjmowało nowych członków, nadawało godność członka honorowego, dokonywało zmian w statucie, etc. Z innych uchwał wymieniać należy m. in. uchwalenie wniosku w sprawie przyznania otolaryngologii właściwego miejsca na uniwersytetach oraz protest przeciw projektowi zmniejszenia ilości godzin wykładowych z tego przedmiotu³³.

Statut ten podpisany został przez członków-założycieli: Feliksa Erbricha, Ludwika Guranowskiego i Jana Szmurłę³⁴.

Feliks Erbrich (1874–1938), absolwent Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, długoletni asystent Sokołowskiego, zajmujący się zarówno interną, jak i laryngologią, szkolił się także m. in u słynnego Gustava Killiana we Fryburgu, gdzie poznał metody endoskopowania tchawicy i oskrzeli. Był kandydatem na stanowisko katedry otolaryngologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, której jednak nie otrzymał. Dekretem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1 czerwca 1920 r. mianowany został profesorem nadzwyczajnym laryngologii i otiatrii, a w roku następnym – kierownikiem katedry i Kliniki Otolaryngologii w Warszawie³⁵. 29 grudnia 1921 r. został prezesem Polskiego Towarzystwa Oto-rinolaryngologicznego. W 1922 roku, tuż przed pierwszym zjazdem Towarzystwa, Erbrich został towarzysko obrażony przez jednego z członków. Zarząd nie wyciągnął konsekwencji wobec obrażającego, zatem Erbrich wycofał się z Towarzystwa wraz ze swymi współpracownikami. Konflikt ten znalazł oddźwięk na łamach lekarskiej prasy. W „Polskiej Gazecie Lekarskiej” z 1923 roku umieszczono anons o zjeździe, który miał odbyć się we wrześniu tego roku w Warszawie, umieszczając profesora w składzie komitetu organizacyjnego oraz „miejscowego”. Po kilku tygodniach na łamach tego periodyku Erbrich oznajmił, że jego nazwisko wśród członków komitetu umieszczone zostało przez pomyłkę³⁶. Echa tego konfliktu, jak podaje Zbigniew Szlenk w swojej doktorskiej dysertacji, odbiły się echem w publikacji z 1950 roku. Omawiając zasługi prof. Teofila Zalewskiego, Antoni Dobrzański podkreślał, że Zalewski bolał nad tym, że profesorowie laryngologii Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego nie uczestniczyli w zjazdach naukowych i życiu Towarzystwa oraz nie pozwalali brać udziału swoim współpracownikom³⁷.

³¹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych 1922, nr 1, poz. 31.

³² J. Czarniecki: Przemówienie wygłoszone przez prezesa Towarzystwa na uroczystym posiedzeniu z racji X-lecia w dn. 7. XII. 1930. Polski Przegląd Otolaryngologiczny. 1930; t. VII, nr 4, 167; Z. Szlenk: op. cit., 8; A. Kierzek: Problem specjalizacji w otolaryngologii w końcu XIX i na początku XX wieku – udział lekarzy warszawskich. Otolaryngologia Polska. 2003, t. LVII, nr 6, 931.

³³ Z. Szlenk: Polskie Towarzystwo ..., op. cit., 8 et passim.

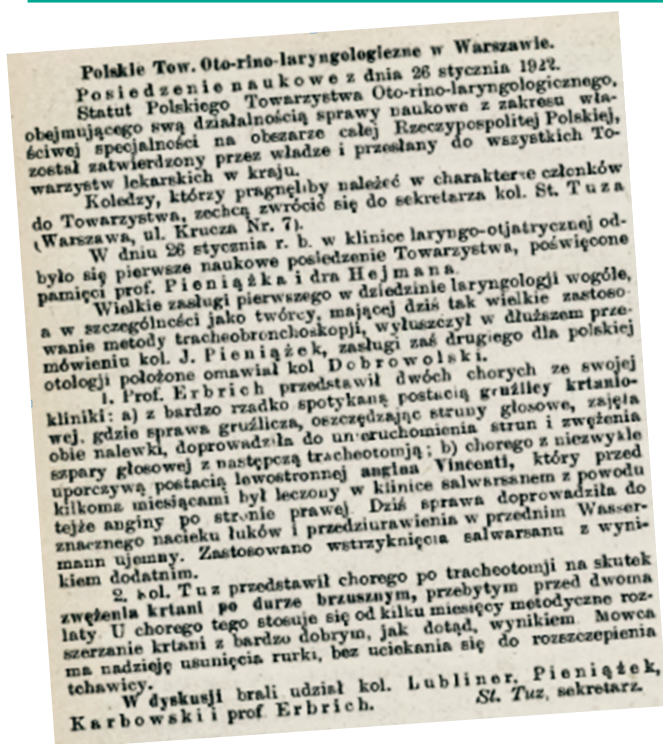
³⁴ Statut Polskiego Towarzystwa Otorinolaryngologicznego. Polski Przegląd Oto-laryngologiczny. 1924; t. I, z. 1, 52–55.

³⁵ Z. Szlenk, E. Walewska: Kierownicy warszawskiej Kliniki Otolaryngologicznej. Materiały Naukowe Sekcji Historycznej Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego. 1986; t. II, nr 5, 20–21.

³⁶ Z. Szlenk: Polskie..., op. cit., 8.

³⁷ A. Dobrzański: 50-letnia działalność naukowa i pedagogiczna Prof. dr med. Teofila Zalewskiego. Otolaryngologia Polska. 1948; t. II, z. 1, 163–167.

Polskie Towarzystwo Oto-rynolaryngologiczne w Warszawie. „Polska Gazeta Lekarska” 1922, t. I, nr 11, s. 232

w przypadkach zakażenia ogniskowego należy wykonać doszczętne wyluszczenie migdałków z torebką, wprowadzając używany do dzisiaj termin „tonsillectomia”³⁹.

Jan Nielubowicz, wybitny warszawski chirurg, jeszcze jako student, zapamiętał Erbricha jako „człowieka „oddalonego nieco od rzeczywistości”, „trochę nieobecny”; być może, że wpływał na to przebyty udar mózgu⁴⁰.

Ludwik Guranowski (1853–1926), student uniwersytetów w Warszawie i Dorpacie, wychowanek otorynolaryngologicznych mistrzów wiedeńskich i berlińskich, późniejszy redaktor naczelny „Przeglądu Oto-laryngologicznego”, pracował w oddziale chirurgicznym Szpitala Dzieciątka Jezus u Władysława Orłowskiego. Przeszczepiał błonę jaja kurzego na przedziurawioną błonę bębenkową, stając się autorem pierwszej na ziemiach polskich myringoplastyki. Jako jeden z pierwszych w świecie stwierdził, że rozlane zapalenie przewodu słuchowego zewnętrznego wywołane jest przez pałeczkę ropy błękitnej. Próbował diafanoskopii wyrostków sutkowych. Jak wyżej wspomniano, był prezesem Sekcji Laryngologicznej Polskiego Towarzystwa Lekarskiego, prezesem Warszawskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego, członkiem korespondentem Paryskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego. W czasach późniejszych uhonorowano go członkostwem honorowym Polskiego Towarzystwa Oto-rinolaryngologicznego. Był wydawcą i redaktorem kilku czasopism lekarskich⁴¹. Niezwykle cenna była jego inicjatywa uzupełnienia „Słownika Lekarzy Polskich” Stanisława Kościńskiego z 1888 roku. Zebrany materiał w postaci 3000 biogramów nie został wydany i uznano go za zaginiony. Pierwszy autor niniejszej publikacji wydobyl go z mroków niepamięci, odnajdując go w zbiorze

Erbrich był autorem książek: „Metody badania krtani, tchawicy i oskrzeli głównych” oraz „Patologia dróg oddechowych górnych i uszu”. W 1924 roku rozpoczął wydawanie pisma „Przegląd Laryngo-Otjatryczny”. Był kierownikiem Kliniki Laryngologiczno-Otjatrycznej w Warszawie, preferując zainteresowania tzw. „małą chirurgią” oraz ftyzjatrią. W klinice prowadził kursy dokształcające dla lekarzy. Był dziekanem Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. W 1934 roku mianowano go profesorem zwyczajnym. Erbrich, wykształcony na leczeniu gruźlicy dróg oddechowych, w latach 30. zdał sobie sprawę z konieczności ewolucji tej specjalności w kierunku zabiegowym. Dlatego miał w swojej klinice salę operacyjną. Habilitował dwóch swoich wychowanków: Dyonizego Zuberbiera i Henryka Lewenfisza. Popierał rozwój asystentów operatorów: Bronisława Grocholskiego – jednego z najlepszych operatorów uszu, oraz Dyonizego Zuberbiera. Po śmierci Erbricha drogą konkursu kierownictwo warszawskiej kliniki objął prof. Antoni Dobrzański ze Lwowa. Przypomnieć należy, że Zuberbier uratował we wrześniu 1939 roku skutecznie przed Niemcami rad promieniotwórczy – dar Marii Skłodowskiej-Curie, zginął w Katyniu, że Jan Miodoński przez dwa lata więziony był w obozie koncentracyjnym³⁸.

Nowatorska – jak na owe czasy – była podnoszona przez Erbricha kwestia stosunku przewlekłego zapalenia migdałków podniebiennych do przewlekłych chorób ustroju. Wprowadził określenie „*tonsillitis chronica purulenta*”; słusznie uważał, że

³⁸ A. Garlicki (red): Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1939. Warszawa, 1982, 315; G. Janczewski: Tworzyli polską laryngologię. Feliks Antoni Erbrich (1874–1938). Magazyn Otolaryngologiczny. 2003; t. II, z. 2 (6), 32–33; J. Składzień: relacja z 29 kwietnia 2016 r.

³⁹ F. Erbrich: O stosunku przewlekłych zwykłych i ropnych zapaleń migdałków podniebiennych do niektórych cierpień narządów wewnętrznych jako też do miejscowych cierpień gardzieli i samych migdałków. Gazeta Lekarska. 1913; r. XLVIII, II, nr 45, 1271 et passim.

⁴⁰ J. Nielubowicz: informacja ustna z 15 lutego 2001 r.

⁴¹ J. Szmurło: Śp. Dr med. Ludwik Guranowski. Wspomnienie pośmiertne. Polska Gazeta Lekarska. 1926; r. V, nr 45, 857; Z. Dobrowolski: Życiorys i działalność śp. Ludwika Guranowskiego. Warszawskie Czasopismo Lekarskie. 1926; r. III, nr 12, 598–599; A. Kierzek: Ludwik Guranowski (1853–1926) – otiatra, współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego. Otolaryngologia Polska. 1990; t. XLVI, nr 4, 290–295.

rach Biblioteki Jagiellońskiej⁴². Guranowski cieszył się niezwykłym wprost szacunkiem. Jan Czarnecki określił go jako człowieka „ewangelicznej skromności i prostoty, benedyktyńskiej pracowitości, obdarzonego przedziwną pogodą ducha, która była udziałem jedynie wybranych”⁴³.

Jan Szmurło

1867–1952), student Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, pogłębiał otolaryngologię w klinikach Wiednia, Paryża, Berlina, Krakowa. W 1923 roku powołany został na katedrę laryngologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, którą prowadził do 1938 roku (z przerwą w 1936 roku)⁴⁴. W 1926 roku powołany został także przez Departament Zdrowia na kierownika Oddziału Wziewalniczego w Ciechocinku w sezonie letnim.

W czasie oblężenia Warszawy w 1939 r. przez Niemców Szmurło musiał zostać przesunięty na punkt opatrunkowy, a nie na oddział szpitalny, ze względu na za małe kwalifikacje zabiegowe⁴⁵. W 1945 roku, po śmierci Stanisława Trzebińskiego, objął stanowisko profesora zwyczajnego propedeutyki i historii medycyny na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Łódzkiego, pełniąc je do 1949 roku. W 1947 roku włączył się ponownie w balneologiczne życie naukowe w inhalatorium w Ciechocinku⁴⁶.

Szmurło był autorem pierwszego kompletnego w dziejach polskiej laryngologii podręcznika otorynolaryngologii. Przekazał potomnym czterotomowe dzieło, które ukazywało się w Wilnie w latach 1926–1935: „Choroby nosa i jamy nosowogardłowej” (1926, 1935), „Choroby jamy ustnej, gardła i przełyku” (1930), „Choroby krtani i tchawicy” (1931) oraz „Choroby ucha” (1933). Służyły one wielu pokoleniom studentów i lekarzy. Działał czynnie w wielu towarzystwach, szczególnie w Polskim Towarzystwie Otolaryngologicznym, gdzie należał do Komitetu Narodowego do Walki z Twardzielą, Komitetu Narodowego do Walki z Ozeną etc. Został potem członkiem honorowym tego Towarzystwa. Był także członkiem honorowym Francuskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego, Collegium Otolaryngologicum Amicitiae Sacrum, członkiem wielu towarzystw. Odznaczono go m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta⁴⁷.

29 grudnia 1921 roku, na zebraniu organizacyjnym Towarzystwa, wybrano tymczasowy zarząd w składzie: Feliks Erbrich – prezes, Zdzisław Dobrowolski oraz Ludwik Guranowski – wiceprezesi, Stanisław Tuz – sekretarz. Pierwsze naukowe posiedzenie odbyło się 26 stycznia 1922 roku w Klinice Laryngologicznej Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁸.

Powstały następujące sekcje Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego: warszawska – w 1922 roku (prezesem sekcji był ośmiokrotnie Jan Czarnecki), lwowska w 1923 roku, wileńska – w 1924 roku, łódzka – w 1924 roku, poznańsko-pomorska – w 1926 roku⁴⁹. Sekcja krakowska powstała dopiero w 1928 roku. Jan Czarnecki uważał, że tak późne zawiązanie się sekcji w ośrodku o tak bogatych tradycjach laryngologicznych spowodowane było brakiem poczucia wspólnego działania⁵⁰. Od 1923 roku wydawano kwartalnik „Polski Przegląd Oto-laryngologiczny”. W 1924 roku Towarzystwo w skali całego roku liczyło 65 członków

⁴² A. Kierzek: W sprawie „Słownika Lekarzy Polskich” Ludwika Guranowskiego. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. 1993; t. LVI, z. 1, 73–74.

⁴³ J. Czarnecki: Przemówienie wygłoszone..., op. cit., 170.

⁴⁴ W 1936 roku ze względu na wiek został przeniesiony w stan spoczynku, jednak po śmierci swojego ucznia, prof. Tadeusza Wąsowskiego, w latach 1937–1938 kierował ponownie kliniką.

⁴⁵ J. Składzień: relacja z 29 kwietnia 2016 r.

⁴⁶ M. Tarnowska: Życiorys prof. dra med. Jana Szmurły. Zb. Spec. GBL; L. Guranowski: Słownik Lekarzy Polskich. Bibl. Jagiell., rps, sygn. 191/72; B. Dylewski: List do Marii Tarnowskiej z 12 lipca 1976. Zbiory Marii Tarnowskiej.

⁴⁷ A. Kierzek: Jan Szmurło (1867–1952) – współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego. Jego działalność w latach 1939–1952. Otolaryngologia Polska. 1994; t. XLVIII, nr 3, 305 et passim.

⁴⁸ Polskie Towarzystwo Otorinolaryngologiczne w Warszawie. Polska Gazeta Lekarska. 1922; t. I, nr 11, 232.

⁴⁹ K. Brożek: op. cit., 53; J. Barciński: Zarys historii otolaryngologii polskiej w okresie 1918–1939. Acta Biologica et Medica Societas Scientiae Gedanensis. 1966; t. X, 58–59.

⁵⁰ Przemówienie wygłoszone przez Prezesa Towarzystwa dr. J. Czarneckiego na Uroczystym Posiedzeniu z racji X-lecia. Polski Przegląd Otolaryngologiczny. 1930; t. VII, z. 4, 167.

(w tym 44 z Warszawy), w 1935 roku –169. Jerzy Barciński podaje, że w latach 1918–1939 ogólna liczba laryngologów wynosiła 361. Do 1939 roku zorganizowano 14 walnych zebrań⁵¹.

Tak więc do ukonstytuowania się Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego przyczyniły się wcześniejsze stowarzyszenia lekarzy tej specjalności w Warszawie i we Lwowie. Zadziwia brak w tym gronie lekarzy chorób uszu, nosa, gardła, krtani i porynicza z Krakowa. A miasto to przecież było kolebką otorynolaryngologii.

Za twórcę polskiej laryngologii bowiem bezsprzecznie uznać należy Przemysława Pieniązka (1850–1916), wychowanka Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Umowną datą „narodzin” laryngologii polskiej było uzyskanie przez Przemysława Pieniązka, habilitowanego z rynologii w Wiedniu, pozwolenia na wykładanie rynolaryngologii, wydane 22 sierpnia 1879 roku przez Wydział Krajowy galicyjskiego Sejmu Krajowego (Rządu Galicji i Lodomerii) we Lwowie. Pieniążek nie był „zabiegowcem” w dzisiejszym rozumieniu, ale proste rynolaryngologiczne zabiegi wykonywał internistycznym chorym, których początkowo tylko konsultował.

Przemysław Pieniążek

był rynolaryngologiem wszechstronnym, pionierem w skali światowej tracheobronchoskopii dolnej⁵². W 1894 roku udostępniono mu 10 łóżek na oddziale chirurgicznym. Dopiero w 1908 roku, dzięki kolejnej decyzji w/w Wydziału, mógł urządzić klinikę w wolnostojącym budynku sąsiadującym z chirurgią. W nim krakowska laryngologia mieściła się do 1946 roku. Równocześnie ten sam galicyjski Sejm Krajowy w tym samym roku zadecydował o budowie budynku dla Kliniki Laryngologicznej we Lwowie, w którym mieści się ona do dzisiaj. Mimo że jest ona obecnie usytuowana na terenie innego państwa (Ukrainy), to pracujący tam lekarze często i chętnie odwołują się do polskich tradycji i korzeni.

Prof. Przemysław Pieniążek zmarł w 1916 roku. Po nim kierownikiem kliniki został prof. Franciszek Nowotny (1872–1924), od 1899 roku leczący operacyjnie głównie chorych z zapaleniami uszu. Decyzją dziekana od 1918 roku krakowska klinika miała naprzemienne dwóch kierowników: Franciszka Nowotnego i prof. Aleksandra Baurowicza (1867–1948). Awantury wybuchające pomiędzy nimi zakończyły się samobójstwem Nowotnego w 1924 roku. Baurowicz okazał się postacią negatywną i został karnie usunięty z Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1934 roku. Od tego czasu krakowską kliniką kierował prof. Jan Miodoński, jeden z najwybitniejszych polskich otorynolaryngologów. Był on wykształcony chirurgicznie i zaczął nadawać operacyjny charakter tej specjalności w swojej klinice⁵³. Silny był także krakowski pozauniwersytecki nurt laryngologii, w którym prymat wiódł Alfred Obaliński (1843–1898), znany chirurg.

W tym gronie założycielskim brakowało także lekarzy wileńskich, szczególnie chirurgów, którzy penetrowali rejony otorynolaryngologii już w pierwszych dekadach XIX wieku⁵⁴.

Działalność Polskiego Towarzystwa Otolaryngologicznego do roku 1970 została zanalizowana we wspaniałej dysertacji doktorskiej Zbigniewa Szlenka⁵⁵. Ostatnie czterdzieści kilka lat tego szeroko znanego nie tylko w Polsce Towarzystwa czeka na podobne wnikliwie analityczne opracowanie.

Autor do korespondencji: prof. dr hab. n. med. Andrzej Kierzek, ul. Rozbrat 5 m. 6, 50-334 Wrocław tel.: 693 52 17 60; e-mail: andrzejkierzek@wp.pl

⁵¹ Protokół z Walnego Zebrania Otolaryngologów Polskich w Krakowie 15 września 1935 r. Polski Przegląd Oto-laryngologiczny. T. XII, z. 1, 184 et passim; J. Barciński: Zarys... cit.

⁵² J. Miodoński: Sześćdziesięciolecie tracheoskopii dolnej Przemysława Pieniązka. Przegląd Lekarski. 1948; r. IV, nr 5, 137–139; A. Kierzek: Otolaryngologia. (W:) W. Noszczyk (red. nauk.): Dzieje... op. cit., 373 et passim.

⁵³ Brat Nowotnego, Bogumił, był pierwszym dowódcą Marynarki Wojennej RP, twórcą floty wojennej rzecznej, tak ważnej w czasie wojny w 1920 r. J. Składzierń: relacja z 29 kwietnia 2016 r.

⁵⁴ A. Kierzek: Otolaryngologia..., op. cit., 384.

⁵⁵ Patrz: przypis 14.